

ERVIN DOLENC

ZMAGA ALI PORAZ?: MARGINALIJE H KOROŠČEVI ANTISEMITSKI UREDBI LETA 1940

Uredba o omejitvi vpisa za Žide oziroma Jude na jugoslovanske srednje, strokovne in visoke šole prosvetnega ministra Antona Korošca iz leta 1940 je razmeroma znan, a še ne povsem razčiščen zgodovinopisni problem, Zlasti v zadnjih letih je bilo narejenih kar nekaj novih analiz političnega delovanja Antona Korošca in SLS pred vstopom Jugoslavije v vojno. Vendar uvajanju antisemitske zakonodaje v Jugoslaviji in Koroščevi vlogi pri tem ni posebej posvečeno veliko pozornosti. Zato bo pričujoči prispevek k počastitvi življenjskega jubileja mojega profesorja Mirka Stiplovška, ki je večino profesionalnih naporov posvetil prav slovenski politični zgodovini od konca prve do konca druge svetovne vojne, primerna tema za pričujoči zbornik.

Nove analize je vzpodbudila predvsem izdaja novega prvovrstnega vira za dogajanja v vladi Kraljevine Jugoslavije v teh letih, to je dnevniških beležk ministra Mihaila Konstantinovića.¹ Dve leti za Konstantinovićeve dnevnikom pa je izšel še en zanimiv dnevnik srbskega novinarja in politika Milana Jovanovića Stoimirovića,² ki je, čeprav nedvomno manj pomemben, v Sloveniji ostal neopažen.

"Uredba o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerze, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol" je podpisala vsa vlada s predsednikom ministrskega sveta Dragišo J. Cvetkovićem in podpredsednikom dr. Vladkom Mačkom na čelu 5. oktobra 1940. Objavljena je bila v Službenih novinah kraljevine Jugoslavije št. 229/LXXX – A/692 datiranih istega dne in takoj z objavo tudi stopila v veljavo. Slovenski prevod je objavil Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine 16. oktobra 1940. Uredba je omejila vpis učencev židovskega rodu za omenjene šole na način, da to v primerjavi s številom vseh vpisanih ni smelo presežati razmerja med številom državljanov židovskega rodu z vsemi drugimi. Za vsako vrsto šol posebej naj bi to število določila vrhovna šolska oblast, torej ministrstvo za prosveto. Omejitev je veljala že za vpis v prve letnike teh šol v šolskem letu 1940/41, kljub temu, da se je šolsko leto že pričelo. Za vpisane v višje letnike teh šol uredba ni veljala. Izjema so bili učenci židovskega rodu, katerih starši so bili zaslužni za domovino. Popolna prepoved vpisa pa je veljala za tuje državljane židovskega rodu.³

Hkrati z Uredbo 538. pa je izšla tudi Uredba 537. "o ukrepih, ki se nanašajo na Žide glede izvrševanja obrtov s predmeti ljudske prehrane." Ta je odrejala banovinsko revizijo vseh trgovskih podjetij, ki so se ukvarjala z živili na debelo in katerih fizični ali pravni lastniki, upravniki, direktorji ali prokuristi so bili v večini Židje. Vsaka posamezna banska uprava in uprava mesta Beograd je po tej uredbi, ki je ravno tako stopila v veljavo takoj z objavo, odločala katerim trgovskim podjetjem, ki so prišla pod to revizijo, so nadaljnje obratovanje prepovedali in katerim ne. Člen 3. te uredbe je židovskim industrijskim podjetjem za proizvodnjo hrane določal, da jim sme ban (oziroma

1 Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945, Novi Sad 1998 (dalje: Konstantinović, Politika sporazuma ...).

2 Milan Jovanović Stoimirović, Dnevnik 1936–1941, Novi Sad 2000 (dalje: Stoimirović, Dnevnik ...).

3 Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, XI/83, 16. oktobra 1940, uredba 538.

upravnik mesta Beograd) postaviti posebnega komisarja na stroške podjetja, ki bi skrbel za pravilnost obratovanja. Komisarjeve odredbe so bile za upravo in osebje podjetja obvezne. Tudi to uredbo je izdala in podpisala vsa vlada, ne le resorni minister.⁴

Govoriti o "Koroščevi antisemitski uredbi" kot o uvajanju rasistične zakonodaje tudi v Jugoslaviji bi vsaj po zunanji podobi te zakonodaje lahko bilo glede avtorstva uredbe tudi pretirano. Nedvomno sta bili obe uredbi v skladu s politiko vlade in gotovo usklajeni tudi s politiko kneza namestnika Pavla. Zaradi velikih izvoznih obveznosti Jugoslavije proti Nemčiji v hrani, je bila vlada, spričo vse večjega primanjkljaja na domačem trgu, prisiljena trgovino in proizvodnjo hrane nadzorovati. Razumljivo je, da je najprej vzela pod nadzor trgovino in proizvodnjo "naravnih sovražnikov" nacistične Nemčije, to je Židov, ki bi ta izvoz najverjetneje prvi skušali onemogočiti. Pomisleke pa imamo lahko glede nujne potrebe po omejevanju števila Židov v šolah. Tu si pričujočo uredbo lahko razlagamo v kontekstu povečanega priseljevanja Židov v takrat še nevtralnemu Jugoslavijo in v kontekstu ugajanja ter manifestativnega prilagajanja nacistični rasistični politiki po padcu nacistom ljubega premiera Stojadinovića in po padcu zadnje realne ovire nemški ekspanzionistični politiki v Evropi, Francije. Vendar pa si moramo vlogo Antona Korošča v tem zadnjem obdobju njegovega političnega delovanja in njegove morebitno osebno prizadevanje za tako politiko, ogledati podrobneje.

Avtor prvega podrobnejšega političnega pregleda v prvi jugoslovanski državi, Ferdo Čulinović, je Koroščevo uredbo korektno umestil v politiko potrjevanja stare proosovinske zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije, ki jo je nova Cvetkovićeve vlada poudarjeno izvajala v strahu, da bi se Nemčija in Italija po padcu Stojadinovića (3. februarja 1939) utegnili sovražno odzvati na menjavo vlade. Čulinović v podkrepitev te zunajpolitične usmeritve navaja jugoslovansko nudenje pravne pomoči nemškemu državljanom (18. maja 1939), sedmi dopolnilni sporazum med Jugoslavijo in Nemčijo na podlagi sporazuma iz 1. maja 1934 (7. junija 1939), sporazum o reguliranju carinskih vprašanj med Jugoslavijo in Češko-Moravskim protektoratom (7. julija 1939), pakt o pomoči (27. septembra 1940) glede carinskega postopka za olajšave nemškim ladjam na Donavi (15. marca 1940), ratifikacijo dogovora o izenačenju obdavčevanja doma in v tujini in dogovora o pravni zaščiti in pomoči glede davkov z Nemčijo (oba 25. oktobra 1940). Na področju ministrstva za prosveto pa uredbo o nemški šoli s pravico javnosti v Novem Vrbasu in uredbo o ustanovitvi popolne privatne nemške gimnazije s pravico javnosti v Beogradu (obe 23. avgusta 1940), uredbo o ustanovitvi nepopolne nemške privatne gimnazije v Apatinu (19. septembra 1940) ter postopno uvajanje rasistične zakonodaje z navedeno uredbo o omejitvi vpisa za Žide iz 5. oktobra 1940. Ravno tako Čulinović opozarja na to, da je bil v prvi Cvetkovićevi vladi imenovan za zunanjega ministra dotakratni veleposlanik v Berlinu Aleksandar Cincar-Marković, ki naj bi na ta način jamčil za nadaljevanje proosovinske zunanje politike, ki jo je začel Stojadinović. Njegovo prvo diplomatsko potovanje v tujino je aprila 1939 utjevalo že utečene vezi z Mussolinijevo Italijo.⁵ Čulinovićeva interpretacija vladne politike nedvomno drži, ne pojasnjuje pa notranjih trendov in razmerij v jugoslovanski politiki tistega občutljivega časa.

Metod Mikuž v prvem pregledu slovenskega političnega razvoja med obema vojnima rasistični vladni uredbi komajda omenja; brez posebnega komentarja. V kontekstu racionirane porabe hrane, ki jo je po pogodbah morala Jugoslavija v veliki meri izvažati v Nemčijo in Italijo, omenja najprej uredbo o omejitvi poslovanja židovskih trgovin z živili, šele na drugem mestu pa tudi uredbo o omejitvi vpisa Židov na šole.⁶

4 Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, XI/83, 16. oktobra 1940, uredba 537.

5 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, 2, Zagreb 1961, str. 171–173.

6 Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965, str. 515.

Razmeroma dobro je v slovenski historiografiji obdelan problem antisemitizma. Najmočneje je bil prisoten prav v katoliškem gibanju, zlasti pri njegovih ideologih in posledično v njegovem političnem delovanju, torej v Slovenski ljudski stranki. Najdemo pa ga tudi v drugih dveh političnih ideologijah, pri liberalcih sprva nastopa kot zaveznik nemštva, pri marksistih pa je Žid, po Marxu, sinonim za kapitalizem. Egon Pelikan ugotavlja, da so bili Židje v ideologiji političnega katolicizma postavljeni na najvišje mesto ideoloških nasprotnikov. Med družbenimi skupinami, kot so bili Židje, liberalci, prostozidarji, protestanti ipd., ki naj bi se združile v "zaroti" proti Katoliški cerkvi in njeni vlogi v državi in družbi, so prav Židje predstavljali najnevarnešo skupino. Zato so bili najpogosteje uporabljeni kot konkretni "zunanji sovražnik" in kot sredstvo za notranje poenotenje oziroma "čiščenje" šibkih členov. Pelikan jasne izraze antisemitizma najde pri vseh ključnih ideologih slovenskega katolicizma od Antona Mahničā, prek Janeza Evangelista Kreka do Aleša Ušeničnika. Ideja o Židih kot morilcih Kristusa in antisemitizem kot odnos do edine drugoverske skupnosti v srednjeveški Evropi je pri kristjanih zelo stara, sicer pa najmočnejši idejni vzori slovenskega katoliškega antisemitizma izhajajo od avstrijskega krščansko socialnega gibanja iz konca 19. in začetka 20. stoletja.⁷

Podrobneje in kritično so se z ideologijo katoliškega gibanja in SLS v tem obdobju spoprijeli Anka Vidovič-Miklavčič,⁸ Srečo Dragoš⁹ in Matevž Grenko.¹⁰ Temeljna idejna usmeritev slovenskega katoliškega gibanja v tridesetih letih je po Anki Vidovič – Miklavčič bila poglobljena katoliška obnova, ki je slonela predvsem na opredelitvah papeških okrožnic (*Ubi arcano Dei Consilio*, o Katoliški akciji iz decembra 1922, *Quadragesimo anno*, iz maja 1931 in *Divini Redemptoris*, o obsodbi komunizma iz marca 1937) in uvajanju Katoliške akcije po pravilih, ki jih je leta 1929 izdal ljubljanski škof Jeglič. Po vstopu Antona Korošca v vlado Milana Stojadinovića in po 2. evharističnem kongresu za Jugoslavijo konec junija 1935 se je ta razvoj vnovič prelomil s pospešenim obnavljanjem organizacijske strukture katoliškega gibanja, ki je bilo pred tem prizadeto s prepovedjo najbolj množičnih katoliških organizacij v Sloveniji (že leta 1929 Orel, leta 1931 Jugoslovanska kmetijska zveza za Dravsko banovino, leta 1933 Prosvetna zveza in Krekova mladina). Najpomembnejšo vlogo v versko obnovitvenem delu je z odobritvijo evharističnega kongresa v drugi polovici tridesetih let prevzela Katoliška akcija, ki je v socialnem delu uvajala načela okrožnice *Quadragesimo anno*, torej korporativno družbeno ureditev, v politiki pa si je SLS prizadevala dobiti nekakšen monopol med Slovenci, saj naj bi bilo bistvo slovenstva zajeto prav v katolicizmu. Po tem načelu naj bi bil le katoličan poklican za slovensko narodno in kulturno delo. Korošec je kot notranji minister v poročilu ob sprejemanju proračuna marca 1936 kot

7 Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor 1997, str. 96–105; o antisemitizmu pri Slovencih sta več pisala še Igor Grdina, *Podoba Žida v slovenski literaturi*, *Kronika*, 37 (1989), 3, str. 267–277 in Marko Štepec, *Strah pred židovskim naseljevanjem*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34 (1994), 2, str. 149–162; isti, *Antisemitizem, Evropa in Slovenci*, v: *Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo* (ur. Peter Vodopivec), *Historia* 5, Ljubljana 2002, str. 61–85.

8 Z ideologijo in organizacijskim razvojem se je podrobno ukvarjala že v monografiji *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Ljubljana 1994; problem idejno-političnega razvoja SLS pred okupacijo leta 1941 pa je posebej obdelala v razpravi *Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41 (2001), št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 43–57.

9 Srečo Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne*, Ljubljana 1998.

10 Matevž Grenko, *Politični modeli slovenskega katolicizma*, revija 2000, št. 52/53 (1990), str. 131–164.

najpomembnejši idejni boj izpostavil protikomunizem, način te ideološke vojne pa artikuliral z geslom "Idejo je treba postaviti proti ideji! V službo te velike borbe za ideje se morata uvrstiti Cerkev in šola, se morajo postaviti politične stranke, kulturna in socialna društva ter gospodarske organizacije in celokupno njihovo članstvo. Mora se dvigniti val za valom, da zajame ves narod." Važnost protikomunizma pa je utemeljeval s statističnimi podatki, da splošna kriminaliteta upada, prav tako teroristične akcije, narašča pa aktivnost komunistov.¹¹ Vsa ta idejno politična načela so se v drugi polovici tridesetih let z vse bolj grozečim mednarodnim položajem v Evropi le še zaostrovala. Anton Korošec je v teh letih kot notranji minister veliko energije posvetil prav zatiranju vse bolj popularnega komunizma. Njegov tesni sodelavec Ivan Ahčin pa je boj proti komunizmu utemeljeval celo kot bolj verski in ne toliko politični boj.¹²

Proti vse bolj strogemu katolicizmu nekaterih posebnih skupin (npr. "stražarjev" in "mladcev") na eni strani in proti Koroščevi pragmatični politiki v JRZ na drugi se je v slovenskem katoliškem gibanju že leta 1937 znatno okrepila notranja opozicija. V času španske državljanske vojne se je, tako kot po vsej Evropi, kot aktualna politična opredelitev zlasti med krščanskimi socialisti in v nekaterih katoliških intelektualnih krogih prebudil protifašizem, po nemški priključitvi Avstrije marca 1938 pa tudi pobuda za široko sodelovanje v narodnoobrambnem delu, ki bi presegalo pregrade kulturnega boja. Na drugi strani je razglas Združene opozicije 8. oktobra 1937 pomagal artikulirati nezadovoljstvo dela SLS s politiko JRZ, češ da so Slovenci zamudili ugodno priložnost za reševanje slovenskega vprašanja, ker SLS kot vladna stranka pri sporazumu opozicije ni sodelovala. Temu nezadovoljstvu se je pridružilo še razočaranje v Županski in Kmečki zvezi pri SLS, ker vlada ni dovolila ustanoviti Kmečke zbornice (kot "kmečkega parlamenta"), pač pa je julija 1937 ustanovila le Kmetijsko zbornico kot strokovno ustanovo. Kritični avtonomistična in "kmečka" skupina sta uživali podporo tudi nekaterih bližnjih Koroščevih sodelavcev npr. glavnega tajnika JRZ za Dravsko banovino Frana Kulovca, glavnega urednika Slovenca Ivana Ahčina in glavnega katoliškega strokovnjaka za mednarodno politiko Alojzija Kuharja. Tako je bila sredi leta 1937 po Anki Vidovič-Miklavčič trdna strankarska vez SLS že močno zrahljana.

Kot je znano je Koroščeva trda roka proti nacistični propagandi med nemško manjšino v Sloveniji predstavljala oviro Stojadinovičevi politiki približevanja Nemčiji in Italiji. Dodaten razlog za to, da se je Stojadinović po parlamentarnih volitvah 11. decembra 1938 Korošča znebil, pa je bil razmeroma blag odnos policije do opozicije v volilni kampanji na Hrvaškem, kar naj bi pripomoglo k slabim rezultatom volitev za JRZ in posledično k negotovosti položaja predsednika vlade.¹³

Najbolj poglobljeno in analitično je zadnje obdobje jugoslovanske politike pred okupacijo obdelal hrvaški zgodovinar Ljubo Boban v obsežni monografiji o politiki Vladka Mačka in HSS v tridesetih letih.¹⁴ Boban se je s pridom oprl tudi na delo ameriškega zgodovinarja Jacoba B. Hoptnerja iz začetka šestdesetih let.¹⁵ Vse bolj avtoritativno vodenje stranke JRZ in države, poskusi pridobivanja popularnosti, kot so bili režirani vzkliki množice Stojadinoviču na zboru JRZ leta 1938 v Novem Sadu:

11 Slovenec, LXIV/56 a, 7. 3. 1936, Poročilo notranjega ministra; Domoljub, 49/11, 11. 3. 1936, Idejo je treba postaviti proti ideji.

12 Anka Vidovič – Miklavčič, Idejnopolični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, Pri-spevki za novejšo zgodovino, 41 (2001), št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 46.

13 Ljubo Boban, Sporazum Cvetković – Maček, Beograd 1965, str. 56–63.

14 Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, str. 1–2, Zagreb 1974.

15 Jacob B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis 1934–1941, New York, London 1962, prevod v srbsščino je izšel v Zahodni Nemčiji leta 1964, v hrvaščino pa na Reki leta 1973.

"Vođa, vođa, vođa" in podobne poteze so seveda manjšale vlogo in pomen njegovih tesnih sodelavcev, kot je bil Korošec, in celo kneza namestnika Pavla. Samozavesten Stojadinović tudi ni bil prikladen pogajalski partner za Hrvate. Sodu pa so izbile dno govornice o tajnih delih sporazuma z italijanskim zunanjim ministrom Cianom, ki je bil konec januarja 1939 na daljšem obisku v Jugoslaviji. Tako naj bi knez Pavle s Koroščevo pomočjo 4. februarja 1939 zrežiral padec Stojadinovićeve vlade. Nova vlada starega ministra za socialno politiko in ljudsko zdravje in Stojadinovićevega vse bolj tesnega sodelavca (tako se je vsaj Stojadinoviću zdelo) Dragiše Cvetkovića pa je med svoje prioritete naloge na pragu vojne postavila predvsem notranjo konsolidacijo države z reševanjem hrvaškega vprašanja. Korošec, kot predsednik senata na stranskem tiru aktualne politike, pri oblikovanju srbsko-hrvaškega sporazuma z dne 26. avgusta 1939 ni bil neposredno udeležen. Medtem ko je vedno zagovarjal postopno federalizacijo države, se vendarle s tako široko avtonomijo nove banovine Hrvaške ni strinjal, saj je bila omogočena samo Hrvatom. V novi vladi sta od njegovih tesnih sodelavcev ostala ministra Miha Krek in Franc Snaj, prek katerih je Korošec še vedno lahko vplival na delo vlade. Po majskih občinskih volitvah v banovini Hrvaški in hitrem padcu Francije (padec Pariza 14. junija, podpis premirja 22. junija 1940) pa se je splošni položaj toliko spremenil, da se je zdela vsaj rekonstrukcija vlade, če že ne koncentracijska vlada nujna. Kljub temu je v vladi prišlo le do nekaj menjav. Dvajsetega junija je odstopil minister za telesno vzgojo Jevrem Tomić, ki ga je zamenjal menda bolj pronemško usmerjen Dušan Pantić, 29. junija pa je na splošno presenečenje odstopil minister za prosveto Božidar Maksimović, za katerega se je šušljalo, da je celo mogoča zamenjava za Cvetkovića. Nasledil pa ga je, spet na splošno presenečenje, Anton Korošec z uradnim pojasnilom, da potrebuje ta resor konservativnega ministra. Sprejeti v vlado močnega in nevarnega Korošča vsekakor ni mogla biti želja predsednika vlade Cvetkovića, pač pa je očitno to bila želja kneza Pavla, ki je s to alternativo verjetno skušal vsaj deloma potešiti želje in pričakovanja Nemčije in Italije. Nemški ambasador v Beogradu Viktor von Heeren pa z imenovanjem znanega germanofoba Korošča ni bil zadovoljen; Nemčija in Italija sta namreč še vedno vztrajali pri vrnitvi Stojadinovića. Kljub temu so govornice o nujnih spremembah v vladi ostajale aktualne še naprej. Von Heeren je sredi septembra 1940 poročal v Berlin, da Korošec pri uvajanju antisemitske zakonodaje in ukrepov proti masonom zahteva podporo vse vlade ter to pogojuje s svojim odstopom. V primeru, da bi novo vlado prevzel Korošec, je tedaj von Heeren že spremenil stališče do Korošča. Korošček prevzem vlade naj bi takrat Nemčiji ustrežal, ker je Korošec edini, ki bi iz prepričanja vodil boj proti Židom, prostozidarjem in komunistom. V Koroščevi sposobnosti prilagajanja položaju je von Heeren videl najboljše garancije za dejansko naslonitev Jugoslavije na sile Osi.¹⁶

Kot rečeno je nove osvetlitve k tej problematiki prinesla šele objava dnevnika ministra Konstantinovića. Prvi je o dnevniku in novostih, ki jih je prinesel, pisal Igor Grdina.¹⁷ S pridom ga je pri zgoraj obravnavanem orisu ideologije in politike SLS v drugi polovici tridesetih let uporabila Anka Vidovič-Miklavčič. Slednja opozarja, da so, kljub trdnemu stališču SLS z zahtevami po celoviti preureditvi države v smislu treh upravnih enot kot so jo s srbsko-hrvaškim sporazumom dobili Hrvati, predstavniki JRZ v Sloveniji od sredine leta 1940 naznanjali, da višji državni interesi v danem položaju

¹⁶ Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, 2, str. 347–364.

¹⁷ Igor Grdina, Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945, Priredio za štampu Radomir Konstantinović. Novi Sad: MIR, 1998. 663 strani. Zgodovinski časopis, 53 (1999), 2, str. 286–290.

zahtevajo začasno odložitev preureditve države.¹⁸ V strahu pred nemškim pritiskom pa je prosvetni minister Korošec že pred pritiskom na vlado s protizidovskimi uredbami avgusta 1940 odredil, naj v bodoče na šolah omejijo pouk francoščine in angleščine ter dajo več ur na razpolago za pouk jezikov "naših velikih sosedov", torej nemščine in italijanščine. Glede židovskega vprašanja pa navaja Koroščevo stališče z narodnoobrambnega tabora v Črenšovcih v Prekmurju 11. septembra 1938. Takrat je Korošec kot notranji minister med drugim dejal: "Pri nas v Jugoslaviji, čemur ste vi priča, ne obstoji židovsko vprašanje. Jugoslavija je izmed redkih držav, katere to vprašanje ne vznemirja. To je najboljši dokaz, da Židje pri nas uživajo polno zaščito zakonov, da se Židje pri nas tretirajo kot ravnopravni državljani. Vse dobrote zakona se delijo enako Židom kakor drugim državljanom, kajpada tudi vse strogosti zakona." O priseljevanju Židov v državo pa je imel naslednje stališče: "Nobena država na svetu v današnjih prilikah ne želi, da se ji poveča število njenih manjšin, najsi bo manjšina jezikovna, verska ali druga. Tega načela se drži tudi Kraljevina Jugoslavija. Mislim, da je to v sedanjih prilikah pametno in zelo trezno stališče."¹⁹ Avtorica po Konstantinovičevem dnevniku za tem povzema velik obrat v Koroščevih stališčih do židovskega vprašanja, ki je bil za ministra Konstantinoviča občuten šele po vstopu Korošca v vlado in po padcu Francije konec junija 1940, ter Koroščev spor s Cvetkovičem, Mačkom in Konstantinovičem glede tega problema.²⁰

Najbolj celovito analizo politike SLS v letih 1940 in 1941, predvsem o statusu Slovenije v vojnih razmerah, pa je doslej napisal Bojan Godeša.²¹ Konstantinovičev dnevnik samo potrjuje že uveljavljeno stališče,²² da je Korošec v času svojega poslednjega prosvetnega ministirovanja (29. 6.–14. 12. 1940) vodil silam Osi zelo naklonjeno politiko. Bil je med pobudniki za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo. Za to si je prizadeval že od samega vstopa v vlado, jeseni tega leta pa je celo navezoval stike s pronacističnimi ljotičevci in hrvaškimi separatisti v Italiji, ustaši. A hkrati je Korošec poslal Alojzija Kuharja in patra Kazimirja Zakrajška v ZDA, kjer naj bi pri tamkajšnjih oblasteh vodila propagando za Slovenijo. To pa kaže na izrazito pragmatičnost te politike in ne na kako resnično germanofilsko ali celo nacistično spreobrnitev. Po padcu Francije so se namreč celotna jugoslovanska vlada in knez Pavle zavedali nevarnosti in nujnosti približevanja Nemčiji, tako Koroščeva politika načeloma sploh ni bila sporna in je do določene mere zanjo užival podporo tudi pri predsedniku vlade Cvetkoviču. Tudi nemška diplomacija Koroščevo politični usmeritvi ni nasedla, temveč so nekateri njeni strokovnjaki ocenjevali, da za javno politiko še vedno stoji stari "nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju."²³ Korošec je imel za strah pred Nemci namreč tehtne razloge in informacije. Leta 1938 je še kot notranji minister, zaradi dobro organizirane nacistične propagande med nemško manjšino, poslal Alojzija Kuharja na poizvedovanja v Nemčijo. Kuhar se je pod lažnim imenom predstavljal kot predstavnik nemške manjšine v

¹⁸ O tem glej tudi Jurij Perovšek, *Slovinci in država v tridesetih letih*, v *Slovenska trideseta leta: Simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec, Joža Mahnič, Ljubljana, Slovenska matica 1997, str. 25.

¹⁹ Vidovič – Miklavčič, n. d., str. 52 navaja Slovenec, 18. 8. 1940, Notranji pregled; 12. 9. 1938, Dr. Korošec Slovenski krajini in njenemu voditelju Kleklu.

²⁰ Vidovič – Miklavčič, n. d., str. 53.

²¹ Bojan Godeša, *Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLI (2001), 2 (Slovinci in leto 1941), str. 77–104.

²² Glej Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 348–350; Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 225.

²³ Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 367, citirano po Godeša, n. d., str. 93.

Jugoslaviji in na različnih ustanovah v Stuttgartu in v Münchnu, po lastnih besedah "videl mnogo stvari, ki so mi odprle oči in mi pojasnile mnoge stvari, katere so se trenutno dogajale v Sloveniji."²⁴

Godeša ugotavlja, da je do globjega razkola v vladi prišlo šele v začetku septembra. Koroščevim radikalnim ukrepom, predvsem proti Židom in masonom, naj bi nasprotovala zlasti minister za pravosodje Konstantinovič in podpredsednik vlade Maček. Vendar je bil spor glede naredb bolj površinske narave. Pravi vzroki spora so bili, kot je to sam Konstantinovič dojemal, v tem, da je skušal Korošec s svojim brezpogojnim izsiljevanjem glede naredb pravzaprav spodkopati sporazum Cvetkovič – Maček ter razdeliti Srbe in jih usmeriti proti vladi. Na ta način bi se tudi sam lahko ponovno povzpел do večjega vpliva.²⁵ V tem kontekstu gre razumeti tudi Koroščeve tajne razgovore z ljotičevci, ustaši in z Mačkom v tem času, ki pa jih Godeša ocenjuje bolj kot sredstvo pritiska na nasprotnike v vladi kot pa na realno možnost za vlado v taki sestavi. Konstantinovič je kot Korošček glavni nasprotnik v vladi to politiko razmeroma realno ocenil. Na mnenje kneza Pavla, da je Korošček že senilen in da ima dve fiksni ideji: prostozidarje in komuniste, je odgovoril: "Ne verjamem, da so to fiksne ideje, temveč preračunana stališča. Čeprav je senilen, Korošček ve kaj dela."²⁶ Korošček sam je zaupnemu beograjskemu prijatelju novembra 1940 izrazil dvom v uspeh take politike: "Ne bom (uspel), podlegel bom, ker sem čisto sam in nimam nobenega prijatelja."²⁷

V obravnavano problematiko se je na podlagi Konstantinovičevega dnevnika spustil še Primož Kočar, ki pa je predvsem podrobneje povzel odnos med avtorjem dnevnika in Koroščem ter skozi ta odnos seveda tudi razmere v tedanji vladi.²⁸ Prispevek korektno povzema dogajanje skoraj samo na podlagi dnevnika, v interpretacijo pa ne le da ne prinaša nič novega, lahko bi rekli, da pomeni določen korak nazaj, saj niti starejše ključne literature, niti razprave Bojana Godeše ne upošteva.

Po Konstantinoviču se je Koroščeva akcija z antisemitskimi uredbami oziroma zaostritev spora glede uredb začela 25. avgusta 1940, ko naj bi Konstantinovič uredbe, ki jih je pripravil na Koroščevo zahtevo, predal Korošču v pregled.²⁹ V petek 6. septembra avtor dnevnika ugotavlja: "Korošček nas postavlja pred izvršena dejstva. Hoče se prilizniti Nemcem. Ne sprašuje po ceni. Deli Srbe in uspelo mu bo, kar ni uspelo M. Grolu in M. Trifunoviču: da Srbe razdraži in jih dvigne proti nam. Treba je začeti boj proti njemu. Vse to sem odkrito povedal Cvetkoviču in še nekaj drugih podrobnosti. Korošček hoče boj z mano. Jaz se ne bom umaknil."³⁰ Po odkritem sporu s Koroščem je Konstantinovič zbiral pristaše. Cvetkovič se ni neposredno opredeljeval, čeprav je bilo že po naravi stvari in spricho dejstva, da je Konstantinoviča on pripeljal v vlado, jasno na čigavi strani je. V istem čolnu so pluli seveda tudi podpredsednik Maček, finančni

²⁴ Alojzij Kuhar, *Avtobiografija*, v: *Pogledi*, št. 46–47, maj 2001, 3, citirano po Godeša, n. d., str. 92.

²⁵ Godeša, n. d., 94, glej tudi Konstantinovič, *Politika sporazuma*, str. 176–177, 184, 191; v taki oceni Koroščeve politike se strinja tudi Grdina, n. d., str. 288–289.

²⁶ Konstantinovič, *Politika sporazuma*, 191 (zapis z dne 30. 9. 1940).

²⁷ Ruda Jurčec, *Skozi luči in sence*, 3, Buenos Aires 1969, 286, citirano po Godeša, n. d., 95.

²⁸ Primož Kočar, *Menjava na stražarskem mestu ali "Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošček"*, v: *Historični seminar* 4, 2001–2003, ur. Vojislav Likar, Založba ZRC, Ljubljana 2003, str. 235–244.

²⁹ Konstantinovič, *Politika sporazuma*, str. 172.

³⁰ Konstantinovič, *Politika sporazuma*, str. 176, vsi prevodi iz srščine E. D.

minister Šutej in drugi Hrvati. Predstavnik srbskih poljedelcev (Zemljoradnička stranka) Branko Čubrilović se je med prvimi postavil proti Korošču. Na svoji strani je imel tudi pravosodnega ministra Lazarja Markovića, ki je sicer vodil samostojno politiko, ter nekatere vplivne beogradske intelektualce, npr. pravnega strokovnjaka Slobodana Jovanovića, filologa Aleksandra Belića, izdajatelja časnika Politika Vladislava Ribnikarja. Na Koroščevi strani pa sta bila poleg Kreka še ministri, ki sta vstopila v vlado v poletnih in jesenskih mesecih z namenom vladi dati bolj pronemški značaj, Danilo Vulović (m. za gradbeništvo) in Dušan Pantić (m. za telesno vzgojo). Daleč najpomembnejši Korošček zaveznik pa je bil knez Pavle in nemška diplomacija.

V torek 17. septembra se je spor toliko zaostрил, da je avtor dnevnika zaradi Korošča predvidel vladno krizo. Korošec naj bi vplival na pisanje nemškega tiska proti Konstantinoviću, Cvetković pa je hotel zapleteni položaj rešiti s posebno uradniško komisijo, ki bi uredbo o omejitvi vpisa za Žide zavrgla, potrdila pa uredbo o izključitvi Židov iz trgovine s hrano. "O Koroščevi akciji pravi, da je nenevarna."³¹ Vendar je 20. septembra očitno prišlo do novih intrig. Korošec naj bi vlado spet postavil pred izvršeno dejstvo, od katerega je težko odstopiti. Avtor dnevnika veliko govori o intrigi, a nikoli ne pove nič o njeni vsebini. Neprestano ponavlja, da so Slovenci nelojalno do vlade in da delujejo proti državi. "Klerikalci" naj bi poleg tega lobirali pri generalu Nediću naj ne podpiše uredbe, ki bi ukinila uredbo o omejitvi prodaje nepremičnin v obmejnem pasu. Po mnenju avtorja naj bi jih motilo samo to, da te uredbe niso sami predlagali.³²

V ponedeljek 23. septembra je Konstantinović kot glavni pravni strokovnjak v vladi urejeval tekst nove Koroščeve uredbe o študentskih združenjih. "Težka stvar, ki bi lahko izzvala nered na Univerzi." Dva dni kasneje so Cvetković, Maček in Konstantinović v kabinetu predsednika razpravljali o vprašanju uredbe o Židih. "Cvetković je za to, da bi Korošča obšli. Sprejeli bi uredbo, a bi ji spremenili vsebino. Da bi veljala samo za Univerzo. Jaz sem pripomnil, da mora veljati za vso državo, ker je pomembna za splošne interese. Maček je zamomljal, da jo bo verjetno Ban (Hrvaške) razširil. Vedno isto! Jaz vztrajam na svojem stališču. Cvetković je zahteval, da bi sprejeli še nekaj o izključevanju Židov iz trgovine z žitom... Ob 11:30 sem šel v svoj kabinet, da bi redigiral uredbo o Židih." Potem se je posvetoval še s strokovnjaki o možnosti uredbe, ki bi izključila Žide iz trgovine z žitom in s hrano nasploh. "Jutri se sestanemo v odboru s Koroščem glede vprašanja uredbe o Židih."... "Spomnim na vprašanje uredbe o organizaciji prometa z nepremičninami. Cvetković pojasnjuje Mačku, da nas je hotel s tem Korošec minirati. S tem ne bo nič... Misli, da tu ni potrebno nič narediti."³³

V četrtek 26. septembra je bila na dnevnem redu vladne seje končno uredba o Židih. "Vlada je soglašala, da ukrepa proti Židom. Te ukrepe moramo zdaj preučiti. Potrebni so." Konstantinović je začel brati podatke, ki so utemeljevale ukrepe proti Židom in na prvo mesto, pred Koroščevo omejitvijo vpisa Židov v šole, postavil omejitev trgovanja s hrano, kar očitno ni bila Koroščeva pobuda. Vsi so bili za ukrepe, samo Laza Marković, ki ni vedel za dogovor, da Korošča obidejo, je imel pomisleke glede neskladja z ustavo. Ko pa je Cvetković v razpravi o podrobnostih prebral uredbo, kot jo je redigiral Konstantinović, je bil Korošec presenečen in je protestiral. Vztrajal je na svojem projektu. Vendar je vlada soglašala, da bo dovoljeno število židovskih učencev na šolah proporcionalno številu židovskih državljanov. Uredba naj bi veljala do naslednjega leta. Naslednji dan so iz Cvetkovićevega kabineta uredbo poslali v podpis na ministrstvo za prosveto in Korošec jo je takoj podpisano vrnil, vendar delno spremenjeno: da stopi v

31 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 180–181.

32 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 184.

33 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 186–187.

veljavo takoj. V Konstantinovičevi redakciji je pisalo, da stopi v veljavo naslednje šolsko leto. Ravno tako je bil stvar kompromisa del, ki govori, da uredba velja samo za prve razrede, medtem ko je bila Koroščeva želja, da bi omejitve veljala za vse razrede. Korošec je vrnil udarec še isti dan. Že jutranje sobotne izdaje nekaterih nemških in madžarskih časopisov so poročale o sporu Korošca z drugimi člani vlade in o nameri njegovih nadaljnjih ukrepov proti Židom.³⁴

Če povzamem, je bila sporna antisemitska vladna uredba nedvomno Koroščeva, čeprav jo je podpisala vlada v celoti. Koroščeva je bila samo naredba 538. o omejitvi vpisa na šole za Žide, nič pa ni imel pri uredbi 537. o omejitvi sodelovanja Židov pri grosistični trgovini in proizvodnji hrane, ki je bila za Žide v Jugoslaviji gotovo večji udarec. Uredba 538., ki jo je sprejela vlada, je bila očitno izdana v znatno milejši obliki, kot jo je predvideval Korošec in je bila rezultat delnega kompromisa, še bolj pa nekakšne prevare vladne večine proti izsiljevalskemu Koroščevemu nastopu. Predvidevamo lahko, da je bila prvotna Koroščeva namera speljati vladno uredbo, ki bi precej bolj, če ne celo popolnoma, omejila vplis Židov na šole in verjetno tudi ne samo v prve letnike teh šol. V kontekstu političnih odnosov in razmer znotraj vlade in domače politike pa jo je mogoče in potrebno razumeti tudi kot "mino", ki bi vlado lahko zrušila (zamajala jo je kar pošteno) in z nemško pomočjo Korošca še enkrat prinesla na vrh.

Dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića³⁵ je, čeprav pisan od srbskega radikala, konservativca in predanega monarhista, kot se je sam deklariral, v pogledu na Korošca skoraj diametralno nasproten od Konstantinovičevega. Stoimirović je bil Koroščevi politiki dosti bolj naklonjen, čeprav do nje tudi kritičen. Za razliko od Konstantinovića, ki ni imel predhodnih političnih izkušenj in je bil politično angažiran od Dragiša Cvetkovića ko je ta že predstavljal alternativo Stojadinoviću, je bil Stoimirović star radikal in predan občudovalec močnih osebnosti kot sta bila Stojadinović in Korošec. Konec avgusta 1940 je bil celo konkurent Danilu Vuloviću (s podporo Korošca), ki je takrat na mesto Mihe Kreka prevzel ministrstvo za gradbeništvo.

Če se osredotočimo na Korošca in njegove sodelavce iz SLS, potem je zanimivo omeniti njihova opažanja že v času priprav srbsko-hrvaškega sporazuma, npr. 26. junija 1939: "Korošec beži. Zanimivo je, da je danes najbolj neprikljubljena osebnost v državi. Ljudje vedo za njegove nore kombinacije, s katerimi ruši Srbe pred Hrvati in obratno. Ljudje verjamejo, da pripravlja neko novo *svinjarijo*. To so izrazi, ki jih ljudje uporabljajo, ko govorijo o njemu."³⁶ Ali takoj po podpisu Sporazuma, 30. 8. 1939: "Ko-

³⁴ Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 187–190.

³⁵ Milan Jovanović Stoimirović je bil rojen leta 1898 v Smederevu. Profesionalno življenje je začel leta 1919 kot novinar pri *Politiki*, v letih 1921–1923 je bil sodelavec glasila Narodne radikalne stranke Samouprava, leta 1929 tiskovni predstavnik veleposlaništva v Berlinu, od 1932 do 1935 je v Skopju izdajal radikalno glasilo *Vardar*, potem je dve leti delal v Centralnem presbiroju, v letih 1937–1938 pa je bil direktor državne tiskovne agencije Avala. Od leta 1940 do državnega udara 27. marca 1941 je bil načelnik Tiskovnega oddelka Ministrskega sveta (vlade) Kraljevine Jugoslavije. Med okupacijo je bil direktor Državnega arhiva v Beogradu in glavni urednik *Obnove* (1941), zato je bil po vojni obsojen na 15 let zapora. Po izteku polovice kazni je bil izpuščen. Preživel je se je z zbiranjem gradiva za Jugoslovanski leksikografski zavod, sodeloval v periodiki in prevajal. Umrli je leta 1966. Kot človek velikega Stojadinovičevega zaupanja je bil pri viru mnogih pomembnih informacij, v primerjavi s Konstantinovičem sicer v "drugi vrsti", zato pa, kot politični novinar, več boljših političnih analiz in opažanj.

³⁶ Stoimirović, *Dnevnik*, 292.

ročec se izogiba Beogradu: na mesto njega intrigira proti Sporazumu Krek. Slovenci se sploh obnašajo, kot da jih je Dragiša (Cvetković) grdo prevaral."

Na Koroščevo psiho in ideološko usmerjenost kaže zapis z dne 14. 10. 1939: "V gledališču (balet) sem videl Korošca in z njim govoril deset – petnajst minut. Zelo je zaskrbljen. Korošec se zelo boji komunistov in tega ne skriva. Komunisti že drže vse v svojih rokah in samo še čakajo, da prevzamejo oblast. Korošec je zelo utesnjen in imam vtis, da je razočaran s Sporazumom do dna duše."³⁷

Po rekonstrukciji vlade in Koroščevem vstopu v vlado pa je Stoimirović 11. 7. 1940 zapisal: "Bil sem pri g. Korošču. Pritoževal se je nad komunisti in nad Nemci. 'Želel bi,' pravi, 'vedeti kaj Nemci hočejo, pa bi jim ustregli; naj povedo kakšen paket hočejo, pa bi jim ga naredili, vendar ne vemo kaj hočejo. Na žalost bi moral biti zdaj Cincar – Marković v Berlinu, ko sta tam Ciano in grof Csáky, pa je dobil neko angino in obležal... Dragiša in Maček me o ničemer ne sprašujeta in nihče v vladi mi ne pomaga. Popolnoma sam sem. Ne vem kaj delajo, bojim pa se, da česa ne spregledajo.

Pogojev za korporativizem pri nas ni, nimamo aparata, osebja. Drugače nimam nič proti, da z vzgojo mladine postopamo kot v Nemčiji. Sploh naj se naredi vse kar je treba, samo da se ne posega v Cerkev."³⁸

Žal v času velikih vladnih viharjev s Koroščevimi uredbami od konca avgusta do začetka oktobra 1940, ko so le dosegli nekakšen kompromis pri Stoimiroviću o tem ni zapisov. S Koroščem se je spet srečal šele 2. 10. 1940. Po razgovoru o avtorju dnevnika in njegovem novem položaju načelnika vladnega tiskovnega urada je ta Korošca pobaral: "Vprašal sem ga kako stojijo stvari z vlado in kaj se prepirata z Mačkom.

– Nič! pravi. Ne strinja se, vendar se ne prepirava.

– Slišim, – nadaljujem – da se razhajata glede zakona o Židih, pa sem se ustrašil, da se ne razjezite in demonstrativno odstopite.

– Tega ne bom naredil – pravi il saggio monsignore (moder gospod) – čeprav drži, da se razhajava glede teh zakonov. Ampak jaz grem svojo pot. Židom bom ustanovil njihovo gimnazijo, prepovedal jim bom ukvarjanje z založništvom ipd. – ker to lahko, to je moj resor. Drugi ministri pa naj jih tolčejo v svojih resorjih vsak posebej.

– Dobro, prosim vas – ga vprašam – kaj je potem treba pustiti, da se piše o Židih? Vse ali kaj?

– Ne vse, – odgovori Korošec – ampak samo kar je konkretnega, neumne in prazne napade pa je treba prepovedati. Zatem je nadaljeval: 'Dopustite, da se piše o vsem in o vsakomur, kar je navdahnjeno z evolucionizmom, brišite vse, kar je navdahnjeno z revolucionarstvom. Ker bi radi z evolucijo dali vse, zakaj potem revolucija?... Manjšine prisilite, da bodo korektne, v literarnih vprašanjih se posvetujte z Boškom Bogdanovičem, potem obiskujte ljudi, govorite z njimi, svetujte jim vse dokler še hočejo poslušati, ko pa nočejo več, jih prepustite notranjemu ministrstvu.'

– Povejte mi – nadaljujem – kako stoji stvar z Mačkom.

– Ne vem, – pravi – dozdeva se mi, da nam noče dati slovenske in srbske enote... mogoče tudi išče razlog, da izstopi iz vlade, da bi se okrepil v opoziciji, ker se mu pozicija poslabšuje.

Korošec mi je rekel še to: Dvema sovražnikom države in družbe, ki jima je ime Židje in masonstvo, dodajte še korupcijo, pa boste poznali program."³⁹

Konflikten in negotov položaj v vladi glede Korošca in njegovih nasprotnikov je v soboto 14. decembra 1940 zarana nepričakovano prekinila Koroščeva smrt. Marsikdo v

37 Stoimirović, Dnevnik, str. 314.

38 Stoimirović, Dnevnik, str. 376.

39 Stoimirović, Dnevnik, str. 387–388.

političnem vrhu Jugoslavije se je verjetno oddahnil. Stoimirović je takoj zjutraj napisal nekrolog: "Korošec je umrl v 68. letu starosti (pravilno v 69., op. E. D.). Umrl je od sladkorne bolezni, od pretiranega uživanja pri mizi (a nekateri pravijo: *tudi od uživanja v postelji*). V vsakem primeru je njegova smrt prizadela katoliško, jugoslovansko in konservativno stvar. Umrl je pre zgodaj, potem ko je pojedel samega sebe, rešil se je trpljenja... Šele take nagle smrti pokaže kako težko in dolgotrajno je oblikovanje neke politične figure. Leta in desetletja... Kakor koli že velik, je bil Korošec koristen za nas radikale. Lomil nas je, kot je lomil tudi mene leta 1936 in 1937, vedno prek drugih, vedno v rokavicah, vedno osebno korekten. Pa vendar nam je bil potreben, a nas je na hitro zapustil. Njegova smrt je velika luknja, krater, jama, svojevrsten prekop."⁴⁰

Ob slovesu z beograjske železniške postaje naslednji dan pa med drugim: "V glavnem ves ta konec tedna bo Korošček. Pred 20 leti je prišel v Beograd zdrav, svež, moralno čist, z nadimkom 'lepi Tonček', ki so mu ga dale Slovenke, tu pa je postal ponočnjak, gurman, ženskar in samovoljnež, katerega vpliv je rasel toliko, kolikor manj je bil obziren in kolikor bolj je postajal bolehen in star."⁴¹

Stoimirovičev dnevnik k poznavanju Koroščkovega kontroverznega delovanja v zadnjih mesecih življenja ne prinaša kaj bistveno novega. Pravzaprav le dodatno osvetljuje njegova zelo raznolika razmerja s srbskimi in drugimi jugoslovanskimi politikami. Dodatno dokumentira njegovo odkrito nasprotovanje srbsko-hrvaškemu sporazumu, njegov osamljeni položaj v tedanji vladi in pomen njegove nenadne smrti v jugoslovanski politiki. Je uveljavitev Koroščkove antisemitske uredbe jeseni 1940 njegova zmaga ali poraz? Čeprav je kratkoročno mogoče izgledala kot zmaga, je bila bolj dolgoročno nedvomno bliže porazu, kot je tudi sam v slutnji pohajajočih moči intimno napovedoval. Tako zunanjepolitičnih kot notranjepolitičnih učinkov praktično ni bilo. Pronemška politika se ni obrestovala niti takrat, niti po okupaciji, vlada ni padla, da bi se mogoče še enkrat povzpел na čelo vlade in prevzel krmilo čolna v viharju mu ni uspelo in mu verjetno ne bi tudi če ga ne bi prehitela smrt.

⁴⁰ Stoimirović, Dnevnik, str. 408.

⁴¹ Stoimirović, Dnevnik, str. 410.

